

SZÉLRÓZSA

- 19 Kurucz György: Földesúri adminisztráció
Edelényben a 18. század közepén
- 31 Nagy Pál: A cigány népesség lakhatási körülményei
a Kárpát-medencében a hosszú 19. század első
felében
- 53 Mednyánszky Miklós: Barlang- és pincelakások
a főváros környékén
- 69 Miklós Tamás: Elképzelések és tervek az esztergomi
cigányság letelepítésére a Horthy-korszakban,
valamint annak megvalósulása

Kurucz György

Földesúri adminisztráció Edelényben a 18. század közepén

Az egykori Borsod vármegye szendrői járásában található Edelény 18. századi története, csakúgy mint az impozáns kastély korabeli lakóinak mindennapjai elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltárban (Országos Levéltár) őrzött Dessewffy családi levéltár (P 86), kisebb mértékben pedig az Eszterházy család zólyomi ága levéltárának (P 1294), valamint a Hadtörténelmi Intézet Levéltára *Personalia* gyűjteményének egyes fondjai alapján rekonstruálhatók. E két egykori családi levéltárban található az edelényi és a cserépi uradalom igazgatása során keletkezett iratanyag, közelebbről a birtokigazgatás tisztjeinek az úrbéres állapotú családok szolgáltatásaival kapcsolatos rendelkezései, jelentései, instrukciói, továbbá a különböző úriszéki vagy szolgabírói vizsgálati jegyzőkönyvek, inventáriumok gyűjteménye. Sajnálatos módon a század első évtizedeiből jóval kevesebb irat áll rendelkezésünkre, mint a házasságkötése révén edelényi fölbirtokossá váló Eszterházy István gróf (1728-1786) időszakából, vagyis leginkább az 1760-as és az 1770-es évekből.

Az edelényi uradalom mindennapjaival kapcsolatban keletkezett iratanyagok, pl. tanúkihallgatások, vizsgálati jegyzőkönyvek, bérleti szerződések, stb. közvetett módon értékelhető információval szolgálnak ahhoz, hogy más 18. századi uradalmak igazgatási rendszerének analógiájára megfelelő módon rekonstruálhassuk az uradalom igazgatási rendjét, a tisztikar tevékenységét.¹ Ennek megfelelően, Edelény lakosságának etnikai, demográfiai, s természetesen gazdaság- és társadalomtörténeti szempontú vizsgálata is az említett forráscsoportokra épülhet, melyet a korszakban végzett *canonica visitatiók* számszerűsíthető adataival, továbbá a helytartótanácsi rendelkezések nyomán lefolytatott összeírások egyes részleteivel egészíthetünk ki. Ennek megfelelően a nem magyar etnikai hátterű edelényi családok megtelepedése a 18. század második felében, így az edelényi cigány vagy éppen a zsidó közösség mindennapjai, illetve az uradalmi adminisztrációnak az említett közösségek integrációját célzó tevékenysége szintén az említett forráscsoportok vizsgálatára épülhet. A jelzett problematika relevanciáját az is indokolja, hogy a Magyar Királyság észak-keleti régiójának mezővárosi rangú települése vonatkozásában mindenképpen megfelelő összevetési alapot nyújthat az ország más, így a nyugat-dunántúli régióira jellemző sajátosságok tekintetében.

Történész, Károli Gáspár Református Egyetem

- 1 KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 98-128., FÜLÖP Éva Mária: *A tata-gesztési Eszterházy-uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. század első felében*. In: Für Lajos (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1981-1983*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 1983. 309-325.

Etnikai diverzitás és a cigányság az edelényi közösségben

A fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvek, hagyatéki leltárak, a mezőváros és az uradalmi adminisztráció közötti érintkezést bizonyító iratok, pl. a makkbér (földesúri tulajdonban lévő erdőben történő legeltetés) megállapítása esetében, arról tanúskodnak, hogy Edelény mezőváros lakosságának túlnyomó része magyar anyanyelvű volt.

A mindennapi életben fontos, egy-egy család boldogulását meghatározó gazdasági jellegű szerződések is szinte kizárólag magyar nyelven, s csak kisebb részben németül, illetve szlovák nyelven készültek. Jellemző, hogy az 1770-es évektől még a német vagy szlovák származásra következtetni engedő tanácsstagok számára, így pl. a több generáción keresztül különböző posztokat betöltő Schuszter, Spisák vagy Kleszó családok tagjai esetében is a magyar nyelv használata volt elfogadott.² A század utolsó harmadában a kastély urának úrbéres szolgáltatásokat teljesítő családfők közül – legalábbis az 1778. szeptember 23-án kelt jegyzék tanúsága szerint – 81 főből a neve alapján 14 tekinthető szlovák származásúnak. A Kleszók és Spisákok mellett Lipták, Brezina, Petró, Semsák, Laczik, Szlezák és Juszko nevű adózókat írtak össze.³

Az esetleges érv, hogy az uradalmi tisztek, pl. a nemesi származású és egyébként jogvégzett fiskális, vagy éppen a szekretárius, az inspektor, az ispán, szlovákul aligha tudhatott, egyáltalán nem tűnik elfogadhatónak. Fennmaradtak ugyanis olyan kihallgatási jegyzőkönyvek, melyeket az egyébként a neve alapján magyar származásúnak tartható uradalmi tiszt szlovák nyelven vezetett. Ennek egyik példája az Andor József fiskális által 1776. április 13-án felvett szlovák nyelvű jegyzőkönyv, melyben a vámfizetés kijátszása miatt letartóztatott zólyomi, s a neve alapján inkább magyarnak gondolható Kovács Jankó „gyolcsos tót” kihallgatását rögzítette.⁴

Az előbbieknél megfelelően a mezőváros lakosainak etnikai hátterével kapcsolatos képet tovább árnyalhatják az említett forráscsoportok műveltségi szintre utaló sajátosságai. Természetesen az *officiales*, vagyis az uradalmi tiszt kar valamennyi tagja a birtokigazgatásban betöltött szerepének megfelelő műveltséggel rendelkezett. A kápolna kiadásaival, perselypénzzel kapcsolatos feljegyzéseket a nyilvánvalóan német anyanyelvén könnyebben író udvarmester, Joseph Reichert maga vezette, tehát róla valóban feltételezhető, hogy a század közepéről a kastély kápolnájának inventáriumában szereplő imádságos könyveket valóban kézbe vette.⁵ Magától értetődő módon a fiskális (uradalmi ügyvéd) jogvégzett ember volt, s a vizsgálati jegyzőkönyveket latinul, magyarul vagy szlovákul vezette. Feladatukból következően a legtöbb iratot maga a fiskális vagy éppen a *secretarius*(titkár) jegyezte.

A zsidóság 18. századi edelényi megtelepedésére, mindennapjaira nézve csupán töredékes források állnak rendelkezésre, s ezek közül alig néhány íródott németül, szinte teljes egészükben magyar nyelvű iratanyag maradt fenn. Az első családfő jelenléte egy 1740. június 14-én kelt zálogügylet alapján igazolható, melynek értelmében a borsodi illetőségű, úrbéres jogállású Német János „*bizonyos szükségemtől kényszerítettven*”,

- 2 Lásd pl. az az edelényi tanács által 1768. január 25-én jegyzett elismervényt a fennmaradó robotnapokról. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL) Dessewffy Lt. P 86 51. cs. Fasc. L f. 63.
- 3 MNL OL Dessewffy Lt. P 86 51. cs. Fasc. L. ff. 32-33.
- 4 MNL OL Dessewffy Lt. P 86 50. cs. Fasc. C. f. 167.
- 5 MNL OL Dessewffy Lt P 86 50. cs. Fasc. C. ff. 309-354v

vagyis az ilyen jellegű szerződésekben általánosan előforduló indok alapján az „*edelényi* árendátor Sido Dániel uramtul” felvett 20 vonás forint fejében elzálogosította a sápi szőlőhegyen található szőlőjét.⁶ A feltételek közt szerepelt még, hogy a szőlőt továbbra is a borsodi gazda fogja megművelni, s ha a bérlő nem lenne elégedett a munkájával, akkor „*az 20 vonás forintokért az ötödfél hordó bort megfizetném a melyet ő kegyelmének felül meg írt sidó daniel uramnak ígértem [...] adok ő kegyelmének olyan hatalmat, hogy [...] felül meg nevezett szőlőmet a dézma széken azon summa pénzekig elfoglaltahassa, vagy pedig azon áron mint saját örökségét el is adhassa*”.⁷

A magyarországi zsidóság 18. századi lélekszámára, az ország különböző megyéiben folytatott tevékenységére nézve az 1735-38-ban felvett *Conscriptio Judaeorum* adatai szolgálnak útmutatással. Az összeírás szerint ekkoriban 12 219 zsidó élt a Magyar Királyság területén, főként Pozsony, Nyitra, Trencsén és Sopron vármegyében. Borsod vármegyét az adatfelvétel nem tartalmazza, viszont érdemes megemlíteni, hogy a szomszédos Abaúj vármegyében 42 családfő mellett összesen 167 főt tett ki a zsidó népesség.⁸ Figyelemre méltó, hogy az északkelet-magyarországi megyékben a családfők mintegy 80%-a lengyelországi születésű volt.⁹ A fennmaradt iratanyagban ezt követően közel harminc évig nem találunk utalást edelényi zsidó lakosokra. Az 1771-ben felvett országos zsidó összeírás szerint viszont a Borsod vármegyei Edelényben már

6 MNL OL Dessewffy Lt. P 86 51. cs. Fasc. L. f. 45. A korabeli számítási összeg, vagyis a vonás forint lat. *florenus tractitius* értéke 51 krajcár (továbbiakban: xr) volt, míg a Habsburg Birodalomban, így a Magyar Királyságban általános „rajnai forint” váltópénzben meghatározott értéke 60 xr.

7 Uo.

8 VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 1992/1. 59-79., itt főként 63-64.

9 GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 26-27.

GALÉRIA

három felnőtt zsidó férfi élt, név szerint Mózes József, Sámuel Jakab és Sámuel Márk.¹⁰ Közülük feltehetően Mózes József volt a legidősebb, aki a megfelelő rovat szerint 1733-ban jött az országba, míg a másik két családfő már a Magyar Királyság területén született. Közülük az előbbi kettő nős volt. Az adatfelvétel megfelelő rovata szerint gróf Eszterházy István birtokain zsellérgigállásúak voltak. A *taxa tolerantia*, vagyis a korszakban a zsidókra kivetett központi kamarai „türelmi adó” tekintetében Sámuel Jakab évi hat ft-ot, Mózes József 1 ft 30 xr-t, a nőtlen Sámuel Márk 1 ft-ot fizetett. A házi adó, vagyis a vármegye költségeire kirótt helyi adó vonatkozásában Mózeszt 4 ft, Sámuel Jakabot 12 ft terhelte, míg a nőtlen Sámuel Márk mentes volt a házi adó fizetése alól. Eszterháznak egyébként Sámuel Jakab évi 100 ft bérleti díjat fizetett a kocsmáért, míg a másik két adózó 40-40 ft-ot.¹¹ Tíz évvel később, vagyis az 1781. évi újabb összeírás szerint továbbra is három zsidó családfő élt Edelényben, név szerint Herschel Jakab, Finke Jakab és Finke Mátyás. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a szolgabírói járási központban, vagyis Szendrőn az adott évben nyolc zsidó családfő élt, míg Szentpéteren 13, Vattán 9, Darócson 10.¹² A II. József kori felmérések adatai szerint egyébként Borsod vármegye székhelyén, Miskolcon 189 zsidó élt.¹³

A következő évtized közepén már négy családfő élt Edelényben, de a nevük alapján a korábbi lakosokhoz képest újabb betelepülők voltak. Az 1794-ből származó adatok

10 Conscriptio in Inclyto Regno Hungariae, signanterin Comitatu Borsodiensis reperilibium Judaeorum. MNL OL Helytartótanácsi Lt Acta Judaeorum C 29 No. 139. F. 8. 1771-72.

11 Uo.

12 MNL OL Helytartótanácsi Lt Acta Judaeorum C 43 No. 111 F. 2. Acta Secundum 1781.

13 THIRRING Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1938. 115.

szerint Herschl Ábrahám (nem bizonyítható, hogy rokona volt Herschel Jakabnak), Kremer Salamon, Izsák Lőrinc, valamint Szabó Salamon nevű zsidó családfő élt Edelényben. Valamennyien nők, családosak voltak, Kremernek három fia és két lánya volt. A Mózes hitűek száma ekkor már 18 fő volt Edelényben.¹⁴ Foglalkozásukra nézve a családfők túlnyomó többségükben nyerstermékekkel kereskedő személy, vagyis a korabeli latin nyelvű rovat szerint *quaestor* volt.

A 18. század első évtizedeitől fogva a kismemesi gazdaságok éppúgy, mint a nagyobb uradalmak, egyaránt azon fáradoztak, hogy minél több munka-, termény- és pénzjáradékot biztosító családot telepítsenek le meghatározott szerződési feltételek mellett. Ennek megfelelően a cigányság datálható edelényi jelenlétére nézve talán a legfontosabb forrás egy 1763-ból származó kihallgatási jegyzőkönyv, melyet Edelényből elszökött cigány családok ügyében vettek fel. Az irat azt bizonyítja, hogy már az impozáns kastélyt építtető L'Huillier Ferenc (1668-1728) idejétől fogva az adminisztráció mindenkor határozottan arra törekedett, hogy a cigány családfőket helyben maradásra, letelepedett életmódra, az uradalom és a kastély igényeinek megfelelő szolgáltatásokra bírják.¹⁵ Ez a forrás közvetett módon azt a központi törekvést is tükrözi, mely pontosan a század elejétől országos szinten is a cigányság letelepedését, életmódjának a helyi közösségek értékrendjéhez, termelési gyakorlatához való adaptációját, egyáltalán a cigány népesség integrációját kívánta szolgálni. A török kiűzését követően a vándorló életmódot folytató „vagabundus” cigány népesség megfékezésére és letelepítésére a központi hatalom és a vármegyei közigazgatás ugyanis komoly erőfeszítéseket tett. Az intézkedések sorát III. Károly 1724. évi rendelete nyitotta meg, melynek indokaként megfogalmazódott, hogy az alsó-ausztriai és stájer örökös tartományok közelében is állandósultak a rablások és bűnelkövetések. A rendelet ezért előírta, hogy a büntetlen előéletű cigányokat a földesurak fogadják be birtokaikra, s telepítsék le őket. Ugyanakkor a csavargókkal és a bűnelkövetőkkel szemben a rendelet szigorú szankciókat helyez kilátásba. Borsod vármegye tisztikara a rendeletben előírtak szerint járt el, 1732-ben pl. visszaélések miatt indítottak vizsgálatot zsidó és cigány ötvösök ellen. Néhány évvel később, az 1738. évi török háború idején a déli határokon kitörő pestis miatt Borsodban is újabb rendelkezéseket hoztak a csavargó életmódot folytatók ellen.¹⁶

A vármegyei vizsgálati iratok gyarapodása jelzi, hogy a helyi lakosság életviszonyait érintő probléma központi szabályozást igényelt. Mária Terézia uralkodásának időszakában alapvető fontosságú a királynő 1758. évi rendelete, melynek értelmében a földesurak befogadhatják és kötelező jelleggel letelepíthetik azokat a cigány családokat, melyek nem követtek el bűnt, illetve a csavargókat kötelesek voltak elűzni. Az 1760. február 2-i rendelet értelmében a törvényhatóságokat, vagyis a városi, vármegyei adminisztrációt kötelezte a kormányzat, hogy mindenképpen vessen véget annak a gyakori jelenségnek, miszerint a katonaszökevények a vándorló cigányoknál találnak menedéket, s felszerelésüket, így fegyverüket is eladhassák számukra. Az 1760. november 27-i rendelet már magukat a törvényhatóságokat kötelezte a cigányság letelepítésére, nevelésére, keresztény értékrendre, erkölcsökre tanításra. Az 1767. évi helytartótanácsi rendelet átfogó összeírást rendelt el, megszabva, hogy a cigányságot is a letelepedett

14 MNL OL Helytartótanácsi Lt Departamentum Judaeorum C 55 No. 382. F. 1. 1794.

15 MNL OL Deseffy Lt P 86 26. cs. ff.42-43

16 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006. 45-47.

életmódhoz alkalmazandó úrbéri szolgáltatásokra kell kötelezni, illetve a kóborlók kunyhóit le kell rombolni, a vagabundus személyeket útépitésre vagy egyéb közmunkára kell rendelni. A rendelet szabályozta az öltözködést is, a gyerekek nem járhattak meztelenül, illetve a nők sem járhattak egy szál vászonruhában.¹⁷

A cigány népesség ellenőrzését szolgálta az 1769. július 24-i rendelet, mely az egyes személyek utazását útlevelek kiadásától tette függővé, míg az útlevél nélkül utazókat a vármegyei hatóságoknak vissza kellett toloncolnia eredeti lakhelyükre. Az 1773. február 22-én kiadott helytartótanácsi rendelet további korlátozásokat vezetett be, így pl. a kovácsolást és zenélést csak azok a cigányok űzhették, akik valóban rendelkeztek a foglalkozáshoz szükséges eszközökkel. Fontos elem volt, hogy a cigányokat az adott településre vonatkozó úrbéri rendeletben előírt szolgáltatások szerint kellett kezelni, azaz jobbágyként vagy zselléreként, megnevezésük pedig *neocolonus*, vagyis „újjobbagy” volt. A letelepedett életmód és az erkölcsi nevelés elősegítését szolgálta az 1775. évi július 10-i rendelet is, melynek értelmében a plébános a szolgabíró által kiadott, s a letelepedést igazoló nyilatkozat alapján eskethetett össze cigányokat. Összességében tehát a szigorúnak tűnő rendeletek mindenképpen olyan jelenségekre vallanak, melyek egyfelől a korabeli társadalom, az állam szempontjából adózó népesség védelmének szükségességét jelzik, másfelől a felvilágosodás szellemiségének megfelelően a közjó érdekében a cigányság érdekeit is szolgáló integrációs, nevelési szándéokra is utalnak.¹⁸

Ami az edelényi cigány lakosság lélekszámának pontos meghatározását illeti, a fennmaradt források alapján egy 1763. augusztus 26-án kelt szerződésre hivatkozva kísérelhetjük meg annak rekonstrukcióját.¹⁹ A jelzett irat hét családfőről, illetve felnőtt korúnak ítélt férfiről tesz említést, úgy mint Horváth János, Balog Ferenc, Steffan Pál, Kállai András, Szegedi Döme, Tóth László és Gazsy András. Az utóbbi kivételével valamennyien házások, de a feleségeket a férfiak nevei után csupán keresztnevükön említik. A nős férfiak közül egy gyermektelen, a többieknek kettő és tizennyolc év közötti gyermekeik vannak. Az említett Balog Ferencnek hét, Steffán Pálnak három, a többieknek egy-egy. Az irat szóhasználatában a „sereg” feleségestől és gyermekestől harminc fő, s az uradalmi tiszt által fogalmazott dokumentumot Horváth János cigányvajda hitelesítette keze vonásával az „egész sereg” nevében. A szerződés szövegezésének lényeges eleme tehát, hogy közösségként határozza meg a helyi cigány népességet, melynek képviselőjében az egész közösségre érvényes feltételeket vállal annak vezetője, s nem pedig az egyes családfőkkel külön-külön létesítenek szerződéses viszonyt. Megjegyzendő, hogy az edelényi uradalmi adminisztráció a mezőváros közösségével legelőterületek, vagy a telkes gazdák kezén lévő szántóterületekhez képest az allodiális területekből időről időre külön robot fejében kimért kukorica vagy káposztaföldök ügyében egyformán kötött közösségi vagy egyéni kötelezettségeket tartalmazó szerződéseket.

A szerződés lényegi részét tekintve azonban a cigány közösségből valamennyien gróf Eszterházy István joghatósága alá vetik magukat, vagyis az irat megfogalmazása szerint: „örökös jobbágyul adtuk magunkat”. A szövegezés nem mondja ki, de egyértelműen házatlan zsellér státusban regisztrálják őket, hiszen sátranként 1 rajnai forintot tartoznak fizetni, illetve ők és utódaik egyaránt tartoznak robotot teljesíteni. Ez a kont-

17 MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422-1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.

18 TÓTH Péter: *A magyarországi cigányok története...* I. m. 48-52.

19 MNL OL Dessewffy Lt P 86 49. cs. Fasc. B. f. 12

raktus azonban feltűnő módon több bizonytalanságról, illetve esetlegességről is árulkodik, hiszen nem tartalmazza pontosan a sátrak számát, melyek alatt feltételezhetően háztartásokat érthettek, illetve a robotnapok számát sem határozták meg.

A fent idézett és részletesebben vizsgált forrás azonban a nevezett családok kapcsán újabb betelepülőkre is enged következtetni, mivel 1759-ből fennmaradt egy vármegyei szolgabírói vizsgálat kihallgatási jegyzőkönyve, illetve további két irat 1763-ból, vagyis egy összeírás, továbbá egy szökéssel kapcsolatos újabb kihallgatási jegyzőkönyv. Mindhárom iratban azonos nevű családfők szerepelnek, továbbá az utóbbi vizsgálati jegyzőkönyvben a tanúvallomások kitérnek az érintett személyek Edelényben történt megjelenésének idejére. Az 1763. május 8-án kelt összeírás jelentőségét tehát az adja, hogy egyrészt lehetővé teszi egyes személyek azonosítását, másrészt számszerűsíthetően tartalmaz információt a régebben helyben lakó családokra nézve, illetve az újabb betelepülőkre.²⁰

E hivatkozott összeírásban a felnőttek közül egyedül életkorral megjelölt személy a hatvanöt éves Budai Mátyás, akinek a státusa „örökös jobbággy”. Hasonló jogállású két felnőtt korú fia, Mihály és István, de név nélkül utalás történik arra, hogy az öreg Budainak van egy tizennégy éves leánya is. Az adatok szerint Mihálynak három leánya van, Istvánnak viszont négy fia, akik közül az egyik egy meg nem nevezett vétség miatt fogságban van. Figyelemre méltó, hogy a másik fiút, Gáspárt az uradalmi vámos szolgálatában említi a forrás. Ezt követően veszik számba a „jövevényeket”, vagyis két újabb családfőt, akik a megváltozott jogállás szerint „örökös jobbággyra” adták magukat, s gyermekeikkel, feleségeikkel együtt ez további nyolc főt tesz ki.

A tény, hogy ugyanazon évben rövid időn belül két összeírást is elvégzett gróf Eszterházy István adminisztrációja, egyértelműen jelzi, hogy a cigányság nagyobb létszámú edelényi megtelepedésére 1763-ban került sor. Ugyanígy lényeges szempont, hogy az „új jobbággyok” közötti panaszok megfelelő kezelése érdekében, vagyis az irat megfogalmazása szerint „ennek utána minden csekélységért Méltóságos Uraságnak ne alkalmatlankodjanak”, bírót is választottak maguknak, még hozzá a jövevények közül, Dávid Istók személyében.²¹ A fentiek alapján tehát egyértelműen megállapítható, hogy a helyi cigány közösség lélekszámának alakulása a két összeírás tükrében komoly gyarapodást mutat. Összesítve az adott évben a tizenkét családfő hozzátartozóival együtt már nem kevesebb, mint ötvenegy főt számlált, s ez a korszak fentebb említett *canonica visitatiós* adatainak tükrében a mezőváros többi lakosságához képest már tíz százalékos arányt mutat. Ugyanígy lényeges elem, hogy a cigányság belső konfliktusaira, illetve sajátos „önkormányzatára” is találunk utalást, jóllehet további források nem állnak rendelkezésre arra nézve, hogy vajon a vajda és az említett választott bíró viszonya hogyan alakult.

Ugyanakkor részben a közösségen belüli konfliktusra, illetve a Budai család autoritásának gyengeségére utal az a tény, hogy nem közülük került ki a helyi cigányság valamilyen szintű elöljárója, amit akár az uradalmi adminisztrációval való korábbi ismeretése is indokolhatott volna. Feltételezhetően ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a jövevényektől eltérően a Budai család számos tagja még ugyanebben az évben megszökött Edelényből, amint arról az év második felében felvett vizsgálati jegyzőkönyv is

20 MNL OL Dessewffy Lt P 86 51. cs. f. 24

21 Uo.

tanúskodik.²² A hivatkozott irat azért is figyelemre méltó, mert a cigányság legkorábbi edelényi megjelenésére, illetve foglalkozására és megélhetésére nézve is lényeges információkat tartalmaz. A felvett *De eoutrum* („tényálladék”) többek között ismét azt erősíti meg, hogy a kastély földesurai, vagyis már L’Huillier Ferenc idejétől fogva mindenkor határozottan arra törekedtek, hogy a cigány családfőket helyben maradásra, letelepedett életmódra, az uradalom és a kastély igényeinek megfelelő szolgáltatásokra bírják. A jegyzőkönyv, melyet Paulikovics László, Borsod vármegye szendrői járásának szolgabírája, továbbá Miskolczi Zsigmond vármegyei esküdt hitelesített, összesen hat idős, tehát a helyi viszonyokat ismerő, hatvan év feletti borsodi, vagyis a főleg köznemesi *compossessorok* által birtokolt szomszédos község és edelényi család-fő vallomását rögzíti.

A kihallgatási rend szerint az eljáró szolgabíró mindegyiknek ugyanazt a kérdést tette fel a Budai Ganyó, György, Mátyás, Gáspár és Dávid személyét illetően. A hetvenéves borsodi lakos, Kovács Márton szerint az említett Budaiak, akiket „új jobbágyokként” (az országos formulának megfelelő „neocolonus”) titulált a szolgabíró, mindig is a „M[éltóságos]. Edelényi uraság *jurisdictionja* vagyis *hatalma*” alá tartoztak. Ebben az állapotukban pedig „a megnevezett Czigányok emlékezetitül fogvást az Méltóságos Edelényi Urasságnak hol Hegedűbéli, hol Kovácságbeli Jobbágyi kötelességeket végben vitték és szolgáltak.”²³ Egy másik borsodi lakos, Kis János az előbbieket még azzal egészítette ki, hogy „mint Edelényi M[éltóságos] Urasághoz tartozandó Jobbágyok magok Jobbágyi kötelességeket említett Czigányok meg tették, parancsolat szerint robotáztak (robotoltak, Frohndienst), Levelet ides ’s tova vittek.” A Budaiak edelényi megjelenésére nézve viszont a legérdekesebb tanúvallomást a hatvanhat éves Lukács Mátyás adta. Eszerint „a mostan élő öreg Budai Ganyó Czigánynak az Apja, még az elmúlt Kurucz háborúban Származott ide Edelénybe.”²⁴ Egy másik idősebb edelényi jobbágy családfő, Laczik István, szintén „az elmúlt Kurucz háború” idejére tette a cigány családok megjelenését Edelényben.²⁵ A szöveg feltételezhető okaira nézve, netán az uradalmi adminisztráció, vagy a mezőváros közössége részéről okozott esetleges sérelemre következtethetően, nem találunk választ a kérdéses iratban, tehát sokkal inkább az új betelepülőknek a helyi cigány közösségen belüli megjelenésével, az esetleges belső konfliktusokkal magyarázható, hogy egy régóta Edelényben élő, s az országosan is jellemző foglalkozást űző cigány család tagjai az adminisztráció számára is váratlan módon felkerekedett, s elhagyta Eszterházy szolgálatát.

Hogy valóban nem a földesúr vagy az edelényiek eljárása készítette a Budaiakat távozásra, azt egy néhány évvel korábbi vizsgálati jegyzőkönyv részleteire alapozhatjuk, mely szintén Paulikovits László szolgabíró nevéhez fűződik.²⁶ 1759. szeptember 7-én ugyanis azért indult vizsgálat, mivel a cigány Budai család több tagjának sérelmére elkövetett igen súlyos fizikai, egy esetben életveszélyes sérülést okozó fizikai bántalmazásra került sor. Ez az eset valóban indokolhatta volna szökésüket, de feltűnő módon ez nem következett be, ráadásul a vármegyei adminisztráció bevonásával indított eljárás egyúttal gróf Eszterházy Istvánnak a helyi cigánysághoz fűződő pozitív viszonya-

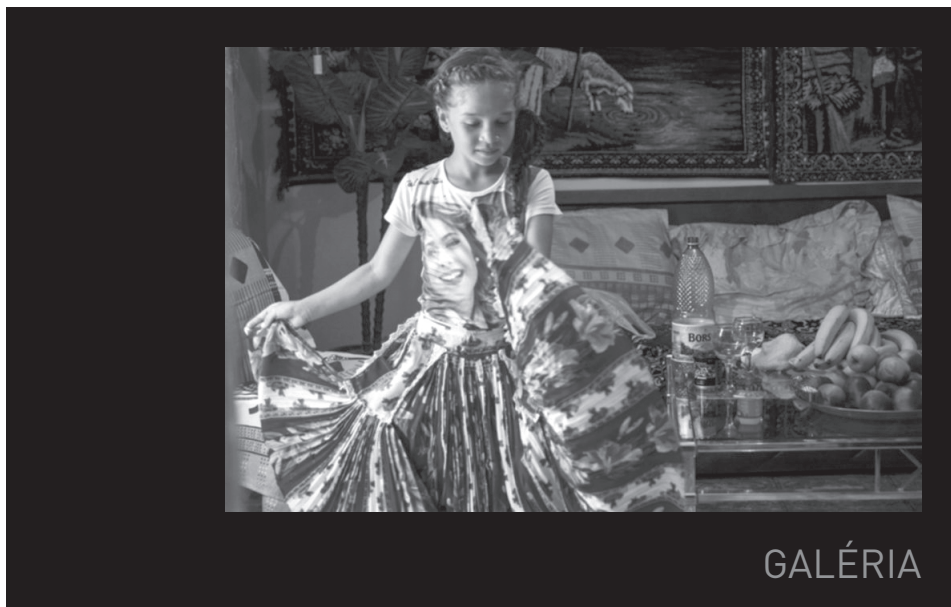
22 MNL OL Dessewffy Lt P 86 26. cs. ff.42-43

23 Uo. f. 42

24 Uo f. 42

25 Uo. f. 42v

26 MNL OL Dessewffy Lt P 86 51 cs. Fasc. M. ff. 299-303

ként is értelmezhető. Az eset nem minden részletében rekonstruálható egyértelműen, de a kiváltó ok az volt, hogy a Budaiak lovai a szomszédos Finke község közbirtokosságának tiltott részén, vagyis művelt területen legeltek. Amikor a község kerülője, Polyák János a lovakat be akarta hajtani a községbe, hogy azután a tilalmas legeltetésen ért tulajdonos a helyi közbirtokosi önkormányzati rendelkezésnek megfelelően bírság lefizetése fejében kiválthassa lovát, a cigányság összeverekedett a kerülővel. Polyák azonban egy kerítés karójával betörte az egyik Budai fejét, ráadásul egy kisgyermekes nőt, név szerint Oláh Katát is úgy verte fejbe, hogy a nő elájult.

A jegyzőkönyvben rögzített részletek egyúttal a cigányság tevékenységére nézve is adalékokkal szolgálnak, hiszen a verekedéshez a kovácsmesterséghez szükséges faszén égetéséhez előkészített fadarabokat használták. Sajnálatos módon nem állnak rendelkezésre források azzal kapcsolatban, hogy az eljárást követően történt-e valamilyen jóvátétel, akár az Eszterházy István jobbágyaiként számon tartott cigányok részére, akár a legelő állataik miatt okozott károk okán a finkei gazdák részére. Összességében azonban megállapíthatjuk, hogy a finkei kerülővel történt verekedés utáni időszakban változatlanul nagy számban éltek Budai vezetéknevű cigány családfők Edelényben.

Több mint tíz évvel később az uradalom fiskálisa, Andor József folytatott eljárást 1770. szeptember 12-én, mivel az egyik cigány családfő nemcsak megszökött, hanem a gyanú szerint az uradalom gulyájából is elhajtott állatokat.²⁷ A kihallgatott négy cigány férfi közül az első a már jól ismert Budai család egyik tagja volt. Az eljárás során a személyazonosság megállapítása szerint Budai György, aki az „edelényi Méltóságos Uraság cigánnyának” vallotta magát, az „öreg cigány Pálfi Gazsi” korábbi szándékait tudakoló kérdésre valamennyi más tanúhoz képest igen kimerítő választ adott. Ennek lényege az

27 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. ff. 142-143v

GALÉRIA

volt, hogy magának a „Hoppmesternek”, vagyis Joseph Reichert udvarmesternek üzente általa, hogy adja ki a korábban – a források alapján nem megállapítható vétség miatt – lefoglalt ökrét, különben „Isten Mária úgy segéllye vagy a Gulyából vagy az ólbulel lopja vagy fiai által el lopattya.”²⁸ A felvett tanúvallomások alapján, illetve további iratok hiányában nem megállapítható, hogy mi lett az állatokkal, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a gyanúsított közvetlen leszármazottját, vagyis az eredetileg besenyői illetékességű fiát szintén kihallgatták. Ugyanakkor szintén nem megállapítható, hogy „Pálfi Pesta” tudott volna apja tervezett szökéséről, viszont egyértelműen Budai György rá nézve terhelő vallomásának tulajdonította letartóztatása okát, mondván, „Gyurka rám fogta, hogy az apám itt lévő ökrét el akarnám lopni”.²⁹ Fontos elem azonban, hogy a forrás igazsálat ellopásáról tesz említést, tehát nem az ekhós szekerekkel folytatott, a cigányság vándorló életmódjának jobban megfelelő lóról. (Ne feledjük, hogy a helytartótanácsi és vármegyei rendeletek pontosan a korban vezették be a haszonállatok, így a szarvasmarhák eredetét igazoló okiratok használatát.)³⁰

A fiatal Pálfi vallomása azonban más szempontból is figyelemre méltó, mivel Edelénybe, illetve Finkére kerülését az uraság, vagyis a gróf Eszterházy István utasítására eljáró kocsmárosnak tulajdonította, mégpedig azért, hogy muzsikus cigányként hegedül-

28 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. ff. 142

29 Uo.

30 BALOGH István: Szabolcs megye statútumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században. In: Csallány Dezső (szerk.): *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve II.* (1959). Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1961. 91-111.

BALOGH István: A pásztorok megrendszabályozása a XVIII. század második felében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 1987/1. 89-97.

jön.³¹ Hasonlóképpen cigány muzsikusra történik utalás az 1771. április 3-án felvett vizsgálati jegyzőkönyvben, amikor is Eszterházy tiszttartója az edelényi kocsmában történt verekedés részleteinek ügyében nyomozott.³² Sajnálatos módon az előbbi részletesen vizsgált esethez képest az 1774. április 11-én és augusztus 13-án felvett újabb „*Conscriptio Zingarorum Edelinensem*” nem tartalmaz adatokat az összeírt hét cigány családfő, vagy nagykorúnak tekintett fiak foglalkozására nézve.³³ Mindazonáltal igen jelentős hányaduk zenélésből kereshette kenyerét, amit közvetett módon az edelényi kastély rokokó falfestményeinek életképei közé illesztett cigányábrázolások is megerősíteni látszanak. Eszterházy István, illetve felesége ugyanis pontosan ebben az időszakban adott megbízást Lieb Ferencnek, a bécsi iskolázottságú iglói festőnek a kastély első emeleti szobáinak kifestésére. Az 1769. október 24-én kelt szerződés szerint nem történik említés a tényleges témáról, illetve a mennyiségről.³⁴ Nem lehet most feladatunk a falkép sorozat átfogó elemzése, de mindenképpen megkülönböztetett figyelmet feltételez a gróf részéről, hogy a „Herrschaftl[iches]. Schlafzimmer” főúri párt megjelenítő ábrázolása mellett cigányzenészek alakja látható. Igen nagy valószínűséggel a Gömör vármegyei Czinka Pannával azonosítható az idősebb, pipázó, golyvás cigányasszonyt ábrázoló egyik alak.³⁵ A másik, vagyis egy hegedülő férfi cigány alak, a főúri párt mintegy szórakoztatva, a párkányon ül, s a kompozíció központi figuráival azonos méretarányban jelenik meg. A zenész huszár egyenruhát idéző feszes vörös nadrágot, sarkantyús sárga csizmát, bőszárú vászoninget visel, s feltűnő módon játék közben is pipázik.³⁶

Összegzés

A fentiek alapján három lényeges megállapítást tehetünk. Először is, bár a központi irányelveknek megfelelően az edelényi uradalmi adminisztráció határozottan törekedett a cigányság lokális integrációjára, Edelényben korántsem terheltek olyan mértékű földesúri terhek, mint a nem cigány úrbéres lakosságot. További lényeges konklúzióknak az lehet, hogy megélhetés és foglalkozás tekintetében az edelényi cigányság alapvetően az országos mintákat mutatja. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a vizsgált periódusban a helyi cigány közösség létszáma, összetétele igen változó, vagyis a családfők letelepítése aligha mondható sikeresnek, mivel családjukkal egyetemben igen gyakran

31 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. f. 142.

32 MNL OL Dessewffy Lt P 86 52. cs. Fasc. C. f. 147

33 MNL OL Dessewffy Lt P 86 51. cs. ff. 22-23

34 Jávor Anna: Lieb Ferenc, az „edelényi festő”. *Művészettörténeti Értesítő*, 2000/3-4. 167-186.

35 A cigányság korabeli életmódjáról, szokásairól, illetve a zenei játéka miatt már életében leggendássá vált Czinka Panna alakjáról korabeli leírást ad a Szepes vármegyei evangélikus lelkész, Augustini ab Hortis Sámuel. Az *Allergnädigst Privilegierte Anzeigen* 1785-86-ban megjelent írásainak magyar nyelvű közreadását lásd: AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. [Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Deáky Zita – Nagy Pál] Györfly István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 2009.

36 A cigányábrázoláshoz lásd: JÁVOR Anna: Rokokó idill vagy egy rossz házasság képei? Az edelényi kastély festményeinek programja. *Művészettörténeti Értesítő*, 2013/2. 259-271.

megszöktek. Ugyanakkor ezek a szökösek aligha tulajdoníthatók az uradalmi adminisztráció negatív diszkriminációjának, hiszen nem cigány családfők is gyakran odébbálltak a korban, nem kis fejtörést okozva az uradalmi tiszteknek, hogy miképpen szerezék vissza az értékes munkaerőt.

Felhasznált szakirodalom

- AUGUSTINI AB HORTIS Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. [Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Deáky Zita – Nagy Pál] Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő, 2009.
- BALOGH István: A pásztorok megrendszabályozása a XVIII. század második felében. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 1987/1. 89-97.
- BALOGH István: Szabolcs megye statútumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században. In: Csallány Dezső (szerk.): *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve II. (1959)*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1961. 91-111.
- FÜLÖP Éva Mária: A tata-gesztesi Eszterházy-uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. század első felében. In: Für Lajos (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1981-1983*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 1983. 309-325.
- GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest 2001.
- JÁVOR Anna: Lieb Ferenc, az „edelényi festő”. *Művészettörténeti Értesítő*, 2000/3-4. 167-186.
- JÁVOR Anna: Rokokó idill vagy egy rossz házasság képei? Az edelényi kastély festményeinek programja. *Művészettörténeti Értesítő*, 2013/2. 259-271.
- KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422-1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- THIRRING Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1938.
- TÓTH Péter: *A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Pécs, 2006.
- VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 1992/1. 59-79.